

Cavid İSMAYIL tarix üzrə fəlsəfə doktoru

muxtariyyət parlamentinin bu qərarını 27 yanvar 1990-cı ildə ləğv etsə də, bu cəsarətli addım siyasi baxımdan çox əhəmiyyətli idi. Sovetlər İttifaqının 70 illik tarixində ilk dəfə olaraq muxtar ərazinin imperiyanın tərkibindən çıxması kimi tarixə düşən bu hadisə dünyada geniş rezonansa səbəb oldu. Bu tarixi qərara isə Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin sədri Səkinə Əliyeva imza atmışdı.

Qars müqaviləsinin davamlı olaraq siyasi gündəmdə saxlanması isə 3 sentyabr 1991-ci ildə Heydər Əliyevin Naxçıvan MSSR Ali Məclisinin sədri seçilməsindən sonra başladı. Bu, Heydər Əliyevin

Qarabəkir Paşa məscidinin açılışına Heydər Əliyev Kazım Qarabəkir paşanın qızını da dəvət etmişdi. Bu, təkə Kazım Qarabəkirə tarixi xidmətlərinə görə minnətdarlıq jesti yox, həm də dünyaya mesaj idi: "Naxçıvanın statusunu qoruyub saxlamaq üçün Türkiyə Cümhuriyyətinin imzaladığı Moskva müqaviləsinin və xüsusən Qars müqaviləsinin burada böyük əhəmiyyəti olub. Naxçıvan Azərbaycanın əsas torpağından ayrı düşdüynə görə Naxçıvanın bütövlüyünü, təhlükəsizliyini, dövlətçiliyini, muxtariyyətini gələcəkdə də təmin etmək üçün Qars müqaviləsi bizim üçün çox bö-

RSFSR arasında imzalanmış Moskva müqaviləsinin davamı kimi ortaya çıxıb. RSFSR bu gün rəsmən mövcud olmasa da, Rusiya Federasiyası onun hüquqi varisidir.

İkincisi, Qars müqaviləsi müddətsiz imzalanıb və bu müqaviləni imzalayan dövlətlərdən hər hansı biri onu birtərəfli qaydada ləğv edə bilməz.

Üçüncüsü, Qars müqaviləsi 1922-ci ilin mart-iyun aylarında müqaviləni imzalayan ölkələrin qanunverici orqanlarında təsdiq edilib və həmin il sentyabrın 11-dən qüvvəyə minib.

Dördüncüsü, müqaviləni imzalayan Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan Sovet Sosialist respublikaları bu gün mövcud deyillər. SSRİ-nin dağılmasından sonra onların ərazisində yaranmış eyniadlı müstəqil respublikalar özlərini 1918-ci il-

(əvvəli ötən sayımızda)

Məqsəd Naxçıvanın əhalisi arasında ümidsizlik yaradaraq bölgənin boşaldılması və erməni işğalı üçün şərait yaratmaq idi. Həmin gün Naxçıvan şəhərində muxtariyyətin paramenti qarşısında toplanan 20 mindən çox insanın tələbi ilə muxtar respublika Ali Sovetinin fəvqəladə sessiyası çağırıldı. Uzun sürən müzakirələrdən sonra sessiya aşağıdakı məzmununda qərar qəbul etdi:

"SSRİ-nin Əsas Qanununun (Konstitusiyasının) 81-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan SSR, o cümlədən Naxçıvan MSSR-in suverenliyi və ərazi bütövlüyü müdafiə edilmədiyindən;

Azərbaycan SSR və Naxçıvan MSSR Ali Qanunvericilik orqanlarının İttifaq orqanlarına dəfələrlə edilən müraciətləri nəticəsiz qaldığından;

Ermənistan SSR tərəfindən edilən təcavüz nəticəsində muxtar respublikanın ərazi bütövlüyü pozulduğundan, vətəndaşlarının həyatı təhlükə altında qaldığından;

Türkiyə və Azərbaycan SSR, Ermənistan SSR, Gürcüstan SSR arasında RSFSR-in iştirakı ilə bağlanmış müqavilənin şərtləri kobud şəkildə pozulduğundan;

Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin fəvqəladə sessiyası qərara alır:

Qars müqaviləsinin davamlı olaraq siyasi gündəmdə saxlanması isə 3 sentyabr 1991-ci ildə

Heydər Əliyevin Naxçıvan MSSR Ali Məclisinin sədri seçilməsindən sonra başladı. Bu, Heydər Əliyevin ən böyük tarixi xidmətlərindən biri olmaqla yanaşı, həm də uzaqgörən siyasi gediş idi. Çünki 1990-cı illərdə Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzü ilə əlaqədar blokada vəziyyətinə düşmüş Naxçıvanı Türkiyənin himayəsi altında qorumaqdan başqa yol yox idi. Bu səbəbdən Heydər Əliyev həm çıxışlarında, həm də Türkiyəyə səfərlərində Qars müqaviləsinin əhəmiyyətini dəfələrlə vurğulayırdı. Heç də təsadüfi deyil ki, 13 oktyabr 1999-cu ildə Naxçıvanda Kazım Qarabəkir Paşa məscidinin açılışına Heydər Əliyev Kazım Qarabəkir paşanın qızını da dəvət etmişdi. Bu, təkə Kazım Qarabəkirə tarixi xidmətlərinə görə minnətdarlıq jesti yox, həm də dünyaya mesaj idi: "Naxçıvanın statusunu qoruyub saxlamaq üçün Türkiyə Cümhuriyyətinin imzaladığı Moskva müqaviləsinin və xüsusən Qars müqaviləsinin burada böyük əhəmiyyəti olub.

1) Naxçıvan MSSR SSRİ-nin tərkibindən çıxaraq özünü müstəqil respublika elan edir.

2) Qars müqaviləsinin şərtlərinə uyğun olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazi bütövlüyünü qorumaq və kütləvi insan qırğınının qarşısını almaq məqsədilə Türkiyə Respublikasına müraciət edilsin.

3) Yaranmış vəziyyətlə əlaqədar olaraq Birləşmiş Millətlər Təşkilatına, İran İslam Respublikasına, dünyanın bütün dövlətlərinə kömək məqsədi ilə müraciət olunsun.

4) Naxçıvan MSSR ərazisində olan SSRİ qoşun hissələri respublikadan çıxarılсын.

5) SSRİ Ali Sovetindən tələb edilsin ki, Naxçıvan Respublikasına edilən təcavüzə son qoyulsun.

6) Sessiyanın qərarı Azərbaycan SSR və SSRİ respublikalarının nəzərinə çatdırılсын".

Bu qərar Qars müqaviləsinin yeni gündəmə gətirmək və Türkiyədən hərbi yardım istəmək baxımından olduqca böyük tarixi əhəmiyyəti vardı. Azərbaycan SSR Ali Soveti

ən böyük tarixi xidmətlərindən biri olmaqla yanaşı, həm də uzaqgörən siyasi gediş idi. Çünki 1990-cı illərdə Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzü ilə əlaqədar blokada vəziyyətinə düşmüş Naxçıvanı Türkiyənin himayəsi altında qorumaqdan başqa yol yox idi.

Bu səbəbdən Heydər Əliyev həm çıxışlarında, həm də Türkiyəyə səfərlərində Qars müqaviləsinin əhəmiyyətini dəfələrlə vurğulayırdı. Heç də təsadüfi deyil ki, 13 oktyabr 1999-cu ildə Naxçıvanda Kazım

yük, əvəzi olmayan bir sənəddir".

**Qars müqaviləsi
ləğv oluna bilərmi?**

Ermənistan Naxçıvana qarşı ərazi iddialarına qanuni don geyindirmək məqsədilə zaman-zaman Qars müqaviləsinin ləğv olunması təşəbbüsü ilə çıxış edir, lakin bu zaman normal səbəb də göstərə bilmir.

Əvvəla, nəzərə almaq lazımdır ki, Qars müqaviləsi Türkiyə ilə

Qars müqaviləsinin 100 İLİ: Əfsanələr, iddialar və tarixi gerçəklər

də Zaqafqaziya Seyminin dağılmasından sonra elan olunmuş demokratik cümhuriyyətlərin varisləri elan ediblər. Bununla belə, hər üç dövlətin Türkiyə ilə sərhədləri faktiki olaraq Qars müqaviləsi əsasında formalaşmış.

Beşincisi, Naxçıvanla bağlı 3 prinsip (Naxçıvana Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət statusu verilir; Naxçıvan Azərbaycanın protektoratlığına verilir; Azərbaycan Naxçıvanı üçüncü dövlətə verməməlidir) Moskva müqaviləsi ilə təsbit edilib. Bu müqavilənin isə Ermənistana aidliyi yoxdur.

Mübaligəsiz demək olar ki, Gülcüstan və Türkmənçay müqavilələri ilə iki yerə bölünmüş Azərbaycan xalqının taleyindən "müqavilə" sözü qırmızı xətt keçir. Amma bu gün 100 yaş tamam olan Qars müqaviləsi tariximizdə özünəməxsus strateji yer tutur. Zəngəzurun itirilməsi ilə ana vətəndən ayrı düşmüş Naxçıvanın muxtariyyəti məhz Gümrü, Moskva və Qars müqavilələrinin bəhrəsidir.